

ШКІЛЬНИЙ КУРС ГРАМАТИКИ У ЛІНГВОДИДАКТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Т.М.ПУТІЙ

Україна, Запоріжжя, Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Дослідження становлення та розвитку шкільної мовної освіти в Україні є **актуальною** проблемою, від вирішення якої багато в чому залежать успіхи сучасної національної освіти. **Мета** даної роботи – проаналізувати досвід вирішення проблеми змісту та характеру курсу шкільної граматики видатним мовознавцем і лінгводидактом Л.А. Булаховським.

У лінгводидактичних роботах вченого в 20-30 роки ХХ століття отримали свій розвиток такі розділи методики російської мови, як методика граматики, орфографії, пунктуації, розвитку мовлення тощо, були закладені основи методики навчання в національній школі.

Питання про зміст і характер курсу шкільної граматики, про відношення його до граматики наукової особливо загострилося наприкінці ХІХ на початку ХХ століття у зв'язку з розвитком мовознавства. На шкільне викладання російської мови вплинули три лінгвістичні школи: логіко-граматична школа Ф. І. Буслаєва, яка визнавала зв'язок між мовою і мисленням, але виходила з пріоритету формальної логіки перед конкретними способами вираження думки засобами мови, що призвело згодом до змішування логічних і граматичних категорій, а іноді і підміні одних іншими; психологічна школа О. О. Потебні, що виходила у своїх судженнях з ідеї загальної еволюції людської мови і мислення, яка висунула вчення про мову як основний спосіб мислення і пізнання та безперервний творчий процес мови-думки; формально-граматична школа Ф. Ф. Фортунатова, яка визнавала пріоритет у мові за формою слова і структурою речення [9, с. 164-165].

Формально-граматичний напрям, хоча і не являв собою єдиного цілого, став майже на чверть століття основним, офіційно визнаним у радянській методичній та навчальній літературі. Л. А. Булаховський приєднався до точки зору Л. В. Щерби, який вимагав не встановлювати таких смислових категорій у мові, які не мали б того чи іншого

зовнішнього вираження, і категорично відкидав суто формальну (переважно за словозмінними ознаками) класифікацію слів. Л. В. Щерба стверджував, що самі форми слова можуть бути розкриті тільки при паралельному аналізі їх значень. Погоджуючись із вченим, Л. А. Булаховський відзначав, що "мова є система двох рядів уявлень, асоційованих один з одним: уявлень смислових, з одного боку, і ... символічних, знакових, з іншого. Займатися мовою в першу голову значить спостерігати асоціацію між тими й іншими, особливо між їх елементами" [4, с. 239].

Більш конкретно і рішуче про це ж говорив Л. А. Булаховський у рецензії на підручник М. Бельчикова й А. Шапіро "Грамматика в школі для дорослих": "Фраза, що „слова повинні класифікуватися не за їх значенням, а за формальними (граматичними) ознаками" становить для мене положення абсолютно помилкове. Слово "відмінюється" вже дає посилання на "сене", оскільки "відмінюватися" можуть лише відомі смислові категорії" [3, с. 214].

У 1925 – 1926 рр. проблемам викладання граматики в радянській школі була присвячена дискусія, організована часописом "Путь просвещения", на сторінках якого активно обговорювалися питання: чи потрібна грамматика в молодших класах школи, в якому обсязі і якими методами її викладати. Л. А. Булаховський виступив з ґрунтовною статтею "Грамматика в новой школе". Найважливішими проблемами, висунутими в полеміці, він назвав питання про стійкість літературної норми, про можливість безпосереднього оволодіння нею, про роль граматики у шкільному мовному курсі, а також про вибір методів навчання.

Багато прихильників формального напрямку вважали, що грамматика в школі повинна бути самостійною дисципліною, не пов'язаною з виробленням в учнів практичних – орфографічних і мовних – навичок, заперечували роль граматики в практичному оволодінні нормами літературної мови. Так, Д. М. Ушаков у статті "Спорные вопросы в новой программе грамматики" вимагав звільнити шкільний курс граматики від прикладних цілей, тобто від занять орфографічних, стилістичних і логічних, бо лише за такої умови грамматика "отримає належний, властивий їй лік, тобто стане заняттям, яке збагачує знання". На думку Д. М. Ушакова, "удосконалення мови досягається не вивченням граматики, а іншими засобами" [1, с. 97].

Л.А. Булаховський рішуче виступав проти таких настроїв. Він стверджував, що "для викладання мови набагато важливіше здійснити комплексність граматики, стилістики та орфографії, координування спостереження та розвитку навичок, ніж створювати відокремлені науково чисті дисципліни, до яких, як мені здається, прагне автор (Д. М. Ушаков)" [5, с. 241]. Відмінність шкільного курсу граматики від наукового Л. А. Булаховський бачив не в змісті, а в обсязі матеріалу, у відборі його для школи в якості найбільш важливого і необхідного, в опущенні таких відомостей, без яких школа може обійтися, а також у способах його викладання учням. Свої погляди на науково-методичні засади навчання граматики в середній школі вчений висловив у рецензії на книжку О.А. Пешковського "Школьная и научная грамматика", у статті "Грамматика в новій школі", у лекції "Методика граматики" (рис.1.).

Чи засвоюємо ми мову лише наслідуючи? Чи здійснюємо ми мовний акт, коли говоримо та пишемо, в такий спосіб, що словесна форма припадає нам "дурно", без напруження та шукань? Чи зв'язується наш добір, якщо ми погодимося на те, що він справді точиться, з будь якими закріпленими висновками, узагальненнями, здобутими нами самими чи засвоєними від інших?" [2, с. 5] – ці питання про міру корисності граматики Л. А. Булаховський тісно пов'язував з оцінкою ролі розуму у справі опанування мови.

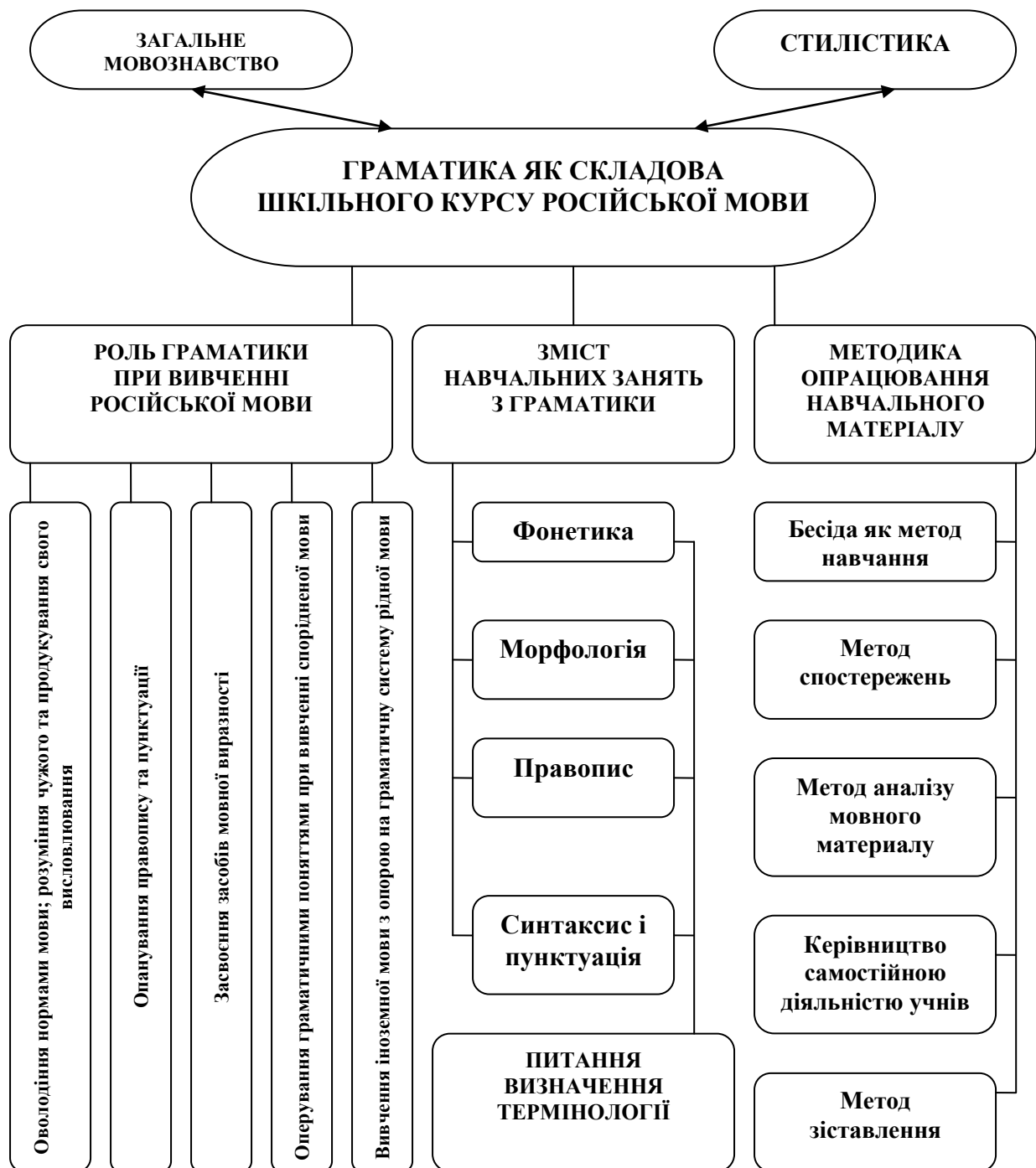

Рис. 1. Методика граматики у лінгводидактичній концепції Л.А. Булаховського

Значення викладання граматики у школі вчений бачив насамперед у тому, що вона допомагає опанувати норми літературної мови, швидше добирати потрібні форми, забезпечує не тільки правильність мови, але й її виразність, красу, стилістичну вправність. Л. А. Булаховський наголошував на тому, що "без вироблення належного вміння уявляти

собі основні властивості мови, без ... розуміння мовної структури учень буде безпорадний при всякій подальшій роботі, що від нього такого розвитку вимагатиме" [6, с. 5]. До роботи, яка потребує оперування відповідними граматичними поняттями, він відносив можливість використання порівняння при вивченні близькоспоріднених мов, створення засад для можливого опанування іноземних мов.

На переконання вченого, особливо значущою у шкільному мовному курсі є роль граматики для засвоєння правопису: правопис цілої низки форм не лише в російській, але й в українській мові вимагає певного тренування в упізнанні граматичних категорій. Без граматичного (синтаксичного) ґрунту неможливе й задовільне опанування пунктуації.

Думки Л. А. Булаховського щодо *обсягу* потрібного *граматичного матеріалу* в школі мають чимало спільного з прийнятими сьогодні. Вчений слушно розрізняв особливості системи засвоєння граматики учнями молодшого і старшого концентрів школи, своєрідності викладу граматичного матеріалу в підручнику і на уроці, вимагав, щоб планування роботи з дітьми одночасно задовольняло "вимоги системи внутрішньої, логічної послідовності понять, і системи дидактичної"; щоб автор підручника і вчитель прагнули відповісти собі на такі питання:

"1. Навіщо потрібне, яке завдання здійснює поняття, що його вводиться, і матеріал, який навколо його ґрунтується?

2. В якому стосункові воно є до інших зачеплених понять, тобто чи мусить воно передувати їм або ж за ними слідкувати?

3. Чи дозволяє його природа подати його відразу, відшліхтованим до кінця, або ж дидактично доцільніше висунути наперед одну якусь його сторону з тим, щоб далі розгорнути його, уточнити, доповнити його ознаками, які вимагають роботи коло удосконалення й знайомства з іншими, поки що не приверненими поняттями?

4. Як, нарешті, сполучити наукову правильність трактування з завданням зробити приступним матеріал, що його вимагають практичні задачі (орфографічні або стилістичні) шкільної роботи?" [6, с. с. 9].

Учений вважав корисним, а в окремих випадках необхідним, подавати учням граматичний матеріал у порядку, що не збігається з традиційним. Занадто великий граматичний матеріал, розташований суцільно на догоду науковій, а не дидактичній системі, наголошував він, по-перше, являє собою серйозну небезпеку тим, що пред'являє

до учня вимогу спостерігати багато того, що не має для нього ніякого практичного значення, а по-друге, заступає основне завдання – виховувати авторські та читацькі вміння насамперед наслідуванням цілому, спостереженням цілого.

Л. А. Булаховський заперечував проти відокремлення вчення про форми (морфології) від вчення про їхнє синтаксичне вживання. На його думку, знайомство, наприклад, з відміною іменників, якщо воно не є механічним повторенням парадигм, не може бути дано без відомостей про управління, без поняття про зв'язок слів; поняття про прикметник не можна давати без відомостей про узгодження. Оперування ізольованими формами вчений називав дуже давньою, глибоко закоренілою у шкільній практиці звичкою, яка шкідливо віддзеркалюється на знаннях і навичках учнів.

Відірваність вивчення відмінювання імен та дієвідміни від синтаксичного матеріалу Л. А. Булаховський вважав неприпустимим з низки міркувань: „форми словозміни за їх природою – категорія поза зв'язками позбавлена сенсу; засвоєння зразків відмінювання поза зв'язками не тільки не сприяє набуванню граматичних навичок, але й може надовго загальмувати розуміння учнем справжньої природи відміни з усіма наслідками, що звідси випливають. Отже вивчення форм у зв'язках має всі переваги живого підходу проти роботи коло препаратів" [6, с. 10].

Ув'язуючи морфологію з синтаксисом, науковець пропонував вивчення основних синтаксичних одиниць починати з фрази – членування, що не потребує жодних попередніх граматичних понять. Після чого радив переходити до вивчення граматичної пари, яку до з'ясування її граматичних ознак пропонував називати "тямовою парою" [6, с. 11]. Це поняття, на його думку, потребує інших відносно простих попередніх понять – повнозначного й службового слова, встановивши які, легко можна перейти до виділення граматичних пар, ігноруючи певний час їхні суто граматичні ознаки.

Перехід від знайомства з фразою до граматичної пари, а не до речення Л. А. Булаховський пояснював тим, що таке ритмомелодичне членування, як фраза, поділяється на частини, які не завжди збігаються з реченням. Крім того, підхід до речення потребує попереднього поняття граматичної пари, навколо якої групується решта членів речення, а потім – понять „називного відмінка іменника" й "узгодженого із ним дієслова" та далі, вказівок про те, які можливі заміни дієслова іншими формами у функції присудка [6, с. 11].

Взаємозв'язок між морфологією і синтаксисом став центральним питанням методики вивчення російської мови у 70-ті роки минулого століття. Основні положення навчання морфології на синтаксичній основі визначив О. В. Дудников, а саме: вступний курс синтаксису має передувати систематичному вивченню морфології, окремі явища морфології необхідно вивчати в контексті або мікроконтексті, вивчені морфологічні категорії мають включатися в творчі роботи учнів [7].

В. П. Озерська довела, що вивчення морфології на синтаксичній основі "сприяє подоланню труднощів у роботі над тією чи іншою морфологічною темою", а "розкриття синтаксичної специфіки частин мови забезпечує глибоке засвоєння власне морфологічного матеріалу" [8, с. 4]. У сучасній українській школі навчання морфології будується на синтаксичній основі. Програмами з російської мови визначається обсяг теоретичних відомостей з синтаксису, їх зв'язок з основними знаннями, вміннями і навичками з морфології. Методичний апарат діючих підручників передбачає паралельну роботу над синтаксичними поняттями і вивченням основної теми. Завдання з синтаксису доповнюють вправи з теми уроку. У центрі уваги постійно перебувають дві основні синтаксичні одиниці: словосполучення і речення.

Коментуючи зміст діючих програм з російської мови, Л. А. Булаховський вважав невиправданим передумання вивчення дієслова знайомству з іменником. Оскільки дієслово за своєю природою майже завжди пов'язане з називним відмінком іменника (єдиною категорією, що може являти незалежну ознаку), суто логічна першість, на думку вченого, належить іменнику. Цього ж потребує й дидактична сторона справи – розпочинати з іменника, на переконання Л. А. Булаховського, значно легше.

Поняття речення в його попередній формі, що далі вимагає розгортання та уточнення, вчений пропонував ввести після дієслова, а, говорячи про відмінки іменників і керування, зараз же з'ясувати поняття прийменника, бо останній становить впливовий елемент іменникової відміни, який доповнює і конкурує з флексією, а для місцевого відмінка є навіть необхідним.

Вивчення займенників і числівників, які, за визначенням Л. А. Булаховського, являють собою тільки підгрупи або перехідні групи між основними частинами мови – іменниками, прикметниками та прислівниками, – слід відсунути у загальному плані огляду морфологічних категорій на одне з останніх місць. Виняток, вважав вчений, становлять

тільки особові займенники, з якими корисно ознайомити учнів вже при опрацюванні дієслова. Так само про дієприкметники з їхніми синтаксичними особливостями слід говорити вже після докладного опрацювання дієслів і прикметників, а про дієприслівники – по з'ясуванні поняття прислівника й сполученого з ним поняття прилягання.

Подальше розгортання граматичної системи Л. А. Булаховський радив скерувати на чіткіше, ніж це було напочатку, розвинення поняття речення. Увага від синтаксичних функцій, прямо пов'язаних із певними формальними ознаками, мусить перейти до ускладнених типів: замін у реченні називного відмінка іменника, форм, що поряд із дієсловом виконують функції присудка, прикладок – іменників у ролі узгоджених членів, інфінітиву – не у функції прилягання тощо. Наступний крок – ознайомлення зі сполученням речень із з'ясуванням основних способів такого сполучення: за допомогою сполучників, відносними словами та засобами інтонації. На підставі чіткого формального поняття речення з'ясовується нарешті інтонаційна й смислова природа відокремлених сполучень.

Місце *фонетики* при вивченні морфології, на переконання вченого, визначається орфоепічними, орфографічними та суто граматичними завданнями. Ознайомлення з правописними нормами вже на початку другого концентру (V—VII класи) виправдовує висування фонетичних відомостей на одне з перших місць: саме в повторному курсі, де підхід до форм поглиблюється, важко обійтися без деяких найважливіших відомостей про залежність від певних умов чергування звуків. До того ж база для зіставлення однієї спорідненої мови з іншою закладається саме у фонетиці.

Л. А. Булаховський вважав зайвим багато з того, що в 30-і роки перевантажувало підручники в частині опису. Визнаючи важливість засвоєння в середній школі словозміни, він стверджував, „що в шкільній граматиці не місце класифікаторству заради класифікаторства і що знайомство учнів з формами словозміни не повинно виходити за рамки потрібного для вільного опанування їх". З приводу непотрібного теоретизування при визначенні, наприклад, виду дієслів науковець писав, що „деякі російські підручники подають мало не цілі дисертації", коли в школі досить навчитися практично розрізняти доконаний і недоконаний види за наявністю неможливості або можливості утворення теперішнього часу, за характером форми майбутнього (простого або складного) [6, с. 7].

Порушуючи *питання визначень і термінології*, Л. А. Булаховський пов'язував їх з висвітленням зв'язків наукової й шкільної граматики, з характеристикою провідних ідей побудови граматичної системи:

"1. Мова – двостороннє явище, і в склад характеристики форм мусять входити вказівки на зовнішню ознаку й на її граматичне значення.

2. Форми можуть становити собою складні витвори, і щоб їх правильно розуміти, треба розрізняти в них комплекс охоплюваних ними значень.

3. Поняття, що не припускають простих, приступних дітям визначень, треба подавати не водночас. А методично їх розгортати: попервах зазначається найважливіші, найлегше схоплювані риси, а після, зі зростанням орієнтованості учнів, подаються їм риси додаткові, що уточнюють поняття.

4. Через потребу розгортати поняття – шкільний курс має якнайширше відкрити поле попереднім (неповним) визначенням. Обмеження на зразок "часто", "в більшості випадків", "переважно", "майже" і т. ін. мусять у підручнику граматики набути повних прав.

5. Граматичні поняття становлять цінність не самі по собі, а як засіб опанувати мову" [6, с. 15-16].

На підставі висунутих ідей вчений стверджував, що добирання потрібних граматичних понять мусить залежати від вимог дидактичної, а не лінгвістичної системи. Визначення частин мови і характеристика синтаксичних понять в роботах Л. А. Булаховського з методики граматики відбивають певний етап розвитку наукової та шкільної граматики і значно відрізняються від того, що ми знаходимо в сучасних граматиках російської та української мов. Це стосується визначення займенника і числівника як граматичних категорій серед інших частин мови; поняття "дієйменника" (тепер – неозначена форма дієслова) як окремої частини мови та її визначення; характеристики частин мови на синтаксичній основі; фрази і речення, їх визначення; питання про частини мови в шкільній граматиці, побудованій на формальній основі, зокрема відкидання "дodatка"; визначення підмета і присудка тощо).

Разом із тим, Л.А. Булаховський в своїй праці позитивно розв'язує такі методологічні та методичні проблеми, як визначення іменника, прикметника, дієслова, обстоюючи думку, що при характеристиці їх не слід вказувати тільки зовнішні суто формальні

прикмети, а треба брати на увагу значення, не забуваючи при цьому й про їхні мовні ознаки. Так іменник вчений визначав "як назву предмету", поняття прикметника пов'язував „з поняттям прикмети, дієслова – з поняттям дії" [6, с. 17]. Запропонований Л.А. Булаховським підхід був підтриманий О. М. Пешковським.

Близькою до прийнятого в сучасних шкільних граматиках визначення займенників є запропонована Л. А. Булаховським спрощена для навчальних цілей характеристика так званих "займенникових слів": "Займенникові слова – слова, що самі не означають предметів, якостей і т. ін., а лише так або інакше на них вказують або натякають" [6, с. 17].

Вчений був переконаний у тому, що для поліпшення роботи з учнями над граматиною потрібне широке використання досягнень дидактичної думки. Зазначаючи, що методика мови перших десятиріч ХХ століття багато попрацювала для піднесення роботи над граматиною та мала у цьому певні досягнення, Л. А. Булаховський звертав увагу на те, що нові методичні намагання входили у практику школи доволі слабо й повільно. Причину цього він вбачав не стільки в недостатній переконливості нових методичних ідей, скільки в силі історичної інерції (багато вчителів у свою практику вносять те, що застосовувалося до них самих), у відсутності якісної філологічної підготовки та бракуванні певної любові до предмету.

Отже, Л. А. Булаховський відстоював самостійний шкільний курс граматики, головними завданнями якого є практичне оволодіння учнями навичками усного та писемного мовлення, виразного читання, орфографічними, пунктуаційними, стилістичними навичками. Новим та прогресивним для свого часу були *акцентуація загальноосвітньої ролі граматики*, яка надає загальні відомості про мову; *руйнування уявлень про непорушність форми*, про незмінність її значення та функції, що давало учням сприймання мови як суспільного явища, що історично розвивається; *супровід вивчення кожної частини мови навчанням орфографії*, а синтаксису – навчанням пунктуації з наростанням труднощів відповідно до віку; *поєднання граматики, орфографії та пунктуації в одному розділі*, що підкреслювало їх органічний зв'язок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бархударов С.Г. Л.А. Булаховский и советская школа / С.Г. Бархударов // Русский язык в школе. – 1962. – № 2. – С. 96-102.
2. Булаховский Л.А. Грамматика в новой школе / Л.А. Булаховский // Путь просвещения. – 1926. – № 4-5. – С. 126-133.
3. Булаховский Л.А. Рецензия: Бельчиков Н. и Шапиро А. Грамматика в школе для взрослых. М.– Пг., 1923 / Л.А. Булаховский // Путь просвещения. – 1924. – № 3 – с. 213-214.

4. *Булаховский Л.А.* Рецензия: Родной язык в школе. Кн. 1. М.–Пг, 1923 / Л.А. Булаховский // Путь просвещения. – 1923. – № 3. – С. 238-241.
5. *Булаховский Л.А.* Рецензия: Русский язык в школе. Вып. 1. М.–Пг, 1923 / Л.А. Булаховский // Путь просвещения. – 1923. – № 7-8. – С. 239-243.
6. *Булаховський Л.А.* Лекція Х. Методика граматики / Л.А. Булаховський // Методика мови і літератури. – Х. : Всеукраїнський заочний ін-т народної освіти, 1930 – 37 с.
7. *Дудников А.В.* Взаимосвязь между морфологией и синтаксисом как ведущий тактический принцип изучения грамматики в школе / А.В. Дудников // Русский язык в школе. – 1975. – № 5. – С. 18-21.
8. *Озерская В.П.* Изучение морфологии на синтаксической основе / В.П. Озерская. – М. : Просвещение, 1989. – 223 с.
9. *Текучев А.В.* Методика русского языка в средней школе : Учебник для студентов пед. ин-тов по специальности № 2101 “Рус. яз. и литература” / А.В. Текучев. – Изд. 3-е, перераб. – М. : Просвещение, 1980. – 414 с.